

I. SOCIALINĖS PERMAINOS

VIENIŠŲ MOTINŲ PADĖTIS LIETUVOJE. SOCIALINIAI, EKONOMINIAI IR DEMOGRAFINIAI ASPEKTAI

Doc. dr. Vida Kanopienė

Lietuvos teisės universitetas, Socialinio darbo fakultetas, Socialinės politikos katedra
Ateities g. 20, 2057 Vilnius
Telefonas 271 46 74
Elektroninis paštas spk@ltu.lt

Pateikta 2002 m. rugsėjo 10 d.

Parengta spausdinti 2002 m. spalio 16 d.

Recenzavo Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Sociologijos katedros docentė dr. Danutė Tureikytė ir Socialinių tyrimų instituto direktorius profesorius habil. dr. Arvydas Matulionis

Santrauka

Demografinės statistikos duomenys bei specialiųjų tyrimų rezultatai rodo, kad nuo 1990-ųjų pradžios sparčiai mažėjant santuokų ir didėjant ištuokų skaičiui, daugėjant nesantuokinių vaikų bei populiarėjant naujoms partnerystės formoms (kohabitacijai) Lietuvoje gausėja nepilnų šeimų, kurių galva – moteris. Tokios šeimos daug dažniau patenka į neturtingųjų ar net gyvenančiųjų žemiau skurdo ribos kategoriją, susiduria su rimtomis socialinėmis–psichologinėmis problemomis. Valstybės teikiama parama nepilnoms šeimoms iki šiol yra labai menka, o buvę sutuoktiniai (vaikų tėvai), nepaisant sugriežtintų įstatymų, dažnai vengia mokėti alimentus, dalyvauti auklėjant savo vaikus ir net apskritai nepripažįsta savo tėvystės.

Straipsnio tikslas – remiantis kokybinio sociologinio tyrimo (giluminių interviu su vienišomis motinomis) duomenimis parodyti, kokia yra vienišų motinų ir be tėvo augančių vaikų padėtis.

Pagrindinės sąvokos: nepilna šeima, vieniša motina, matrimonialinė elgsena, kokybinis sociologinis tyrimas, socialinės–psichologinės ir materialinės problemos

Įvadas

Lietuvoje beveik dešimtadalį visų šeimų sudaro vienišų motinų šeimos. Nors didžioji dalis tokių šeimų yra išsituokusios moterys arba našlės su vaikais, pastaraisiais metais sparčiai daugėja ir nesusituokusių vaikų (-us) auginančių moterų. Šiuolaikinės moterys, nerandančios tinkamo partnerio, su kuriuo galėtų sukurti stabilią šeimą, ryžtasi vaikus auginti vienos. Nors visuomenė vis dažniau toleruoja tokias moteris ir jų vaikus, nepilnos šeimos susiduria su rimtomis socialinėmis, ekonominėmis bei psichologinėmis problemomis. Neretai jos tampa socialiai atskirtos.

Vakarų šalyse, ypač Skandinavijoje, atliekama nemažai sociologinių tyrimų siekiant atskleisti vienišų motinų padėtį visuomenėje, jų kasdienio gyvenimo ypatumus, santykius su vaikais bei aplinkiniais, elgseną darbe ir socialinių bei materialinių poreikių tenkinimo galimybes (Bak, 1998; Knoll, 1995). Į šių tyrimų išvadas atsižvelgiama vykdant įvairias socialinės pagalbos nepilnoms šeimoms programas, rengiant specialias šių šeimų socialinės integracijos priemones. Pastaraisiais metais daugelis Vakarų valstybių ėmėsi įgyvendinti tokią paramos vienišoms motinoms politiką, kuri užtikrintų jų ekonominį savarankiškumą (aktyvų dalyvavimą darbo rinkoje) ir nepriklausomybę nuo vaikų tėvo finansinės paramos ar valstybės teikiamų pašalpų.

Lietuvos Respublikos civilinio kodekso trečiojoje knygoje teigiama: „Vaikų, gimusių nesusituokusiems tėvams, ir vaikų, gimusių susituokusiems tėvams, teisės yra lygios“. Mūsų šalies įstatymuose yra numatytos specialios nepilnose šeimose augančių vaikų ekonominės apsaugos priemonės (pvz., teisė gauti našlaičių pensiją mirus vienam iš tėvų, tėvų prievolė materialiai išlaikyti savo nepilnamečius vaikus nutraukus santuoką), taip pat padidintas neapmokestinamas minimumas be sutuoktinio vaiką (-us) auginantiems asmenims. Nepaisant šių priemonių (taip pat kitų valstybės teikiamų socialinių išmokų ir lengvatų), atlikti skurdo tyrimai rodo, kad vienišų motinų šeimos daug dažniau priskiriamos neturtingųjų ar net skurstančiųjų kategorijai (Lazutka, 1999). Tarptautinio tyrimo „Lietuvos šeima ir gimstamumas“ duomenimis^{*}, vienišos motinos su mokyklinio amžiaus vaikais blogiausiai, lyginant su kitomis socialinėmis ir demografinėmis gyventojų grupėmis, vertino savo gyvenimo lygį – tik 3,32 balo (5 balų sistema). Subjektyvūs šeimos finansinės būklės vertinimo rodikliai parodė, kad vidutiniškai kas antra nepilna šeima su mažamečiais ar mokyklinio amžiaus vaikais patenka į skurstančiųjų grupę („*nesuveda galų, gyvena sunkiai*“), o į pasiturinčią gyvenančiųjų – tik apie dešimtadalį. Pasiturinčiai gyveno („*trūksta pinigų tik brangiems daiktams arba viskam užtenka*“) daugiau nei trečdalis bevaikių sutuoktinių, daugiau nei ketvirtadalį pilnų šeimų su mažamečiais ar mokyklinio amžiaus vaikais (Mitrikas, 1997).

Kokie yra tokios padėties socialiniai–psichologiniai padariniai moterims ir jų vaikams? Į šį bei daugelį kitų klausimų socialinėje ir ekonominėje literatūroje sunku būtų rasti atsakymą, nes specialūs nepilnų šeimų tyrimai Lietuvoje iki šiol nebuvo atliekami. Straipsnio tikslas – remiantis kokybinio sociologinio tyrimo (giluminių interviu su vienišomis motinomis) duomenimis atskleisti, su kokiomis socialinėmis, ekonominėmis bei psichologinėmis problemomis dažniausiai susiduria vienišų motinų šeimos.

Demografinė nepilnų šeimų raida

Nuo 1990-ųjų pradžios Lietuvos demografinėje raidoje išryškėjo svarbūs pokyčiai: vedybų skaičiaus mažėjimas ir jų senėjimas, gimstamumo mažėjimas, ne santuokoje gimusių vaikų daugėjimas, neregistruotų santuokų plitimas, nepilnų šeimų gausėjimas. Visa tai liudija šalies gyventojų matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos bei vertybinių nuostatų kaitą.

Pavyzdžiui, 2000 m. buvo įregistruota du kartus mažiau santuokų, palyginti su dešimto dešimtmečio pradžia. Bendrasis ištuokų rodiklis, ypač padidėjęs pirmaisiais nepriklausomybės metais (nuo 3,4 proc. 1990 m. iki 3,7 proc. 1993 m.), vėliau stabilizavosi ir netgi šiek tiek sumažėjo (iki 2,9 proc. 2000 m.). Kadangi santuokų gerokai sumažėjo, o ištuokų vis dar daug, skyrybų indeksas (ištuokų skaičius, tenkantis 100-ai atitinkamais metais įregistruotų santuokų) nuolat didėja: 2000 m. šis rodiklis siekė net 64,6 (1990 m. jis buvo beveik perpus mažesnis). Pagrindinis neigiamas ištuokų padarinys yra nepilnų šeimų gausėjimas: kasmet po ištuokos be vieno iš tėvų (dažniausiai be tėvo) lieka daugiau kaip 11 tūkstančių vaikų (Demografinės tendencijos 1990–2000 metais, 2001).

Pastaraisiais metais vis daugiau moterų pasiryžta gimdyti vaikus būdamos nesusituokusios. Iki dešimto dešimtmečio pradžios ne santuokoje gimdavo 6–7 proc. vaikų, o šiuo metu iš bendro gimusiųjų skaičiaus jie sudaro daugiau nei penktadalį (2000 m. – 22,6 proc.). Sparčiai daugėjant nesantuokinių vaikų (1990 m. jų buvo beveik keturi tūkstančiai, o 2000 m.

* Tarptautinį tyrimą „Gimstamumas ir šeima Europos šalyse“ pradėjo ir koordinuoja Jungtinių Tautų Europos ekonominės komisijos Gyventojų aktyvumo padalinys (*Population Activities Unit of the United Nations Economic Commission for Europe – PAU/ECE/UN*). Į šį projektą 1989–1995 metais įsitraukė 20 šalių. Tai pats didžiausias ir svarbiausias tarptautinis tyrimas, atliktas dalyvaujant Lietuvai, kurio metu surinkta unikali ir palyginama socialinė–demografinė informacija. Jis buvo vykdomas taikant bendrą metodologiją, remiantis PAU/ECE/UN paruoštomis standartizuotomis anketomis, kurios atskirose šalyse buvo papildytos ir pritaikytos atsižvelgiant į vietos sąlygas. Pagrindinis tyrimo tikslas buvo iširti bei palyginti šeimos formavimo procesus Europos šalyse, ypač daug dėmesio skiriant gimstamumui. Mūsų šalyje tyrimą atliko Lietuvos filosofijos ir sociologijos instituto Demografijos skyrius 1994–1995 metais. Jo metu buvo apklausta 3000 moterų ir 2000 18–49 metų vyrų (taigi tyrimas reprezentuoja tik šias amžiaus grupes). Jo rezultatai pateikti standartinėse šalies ataskaitose (žr.: Fertility, 2000; Gimstamumas, 1999; Lietuva, 1996).

– beveik dvigubai daugiau, bendras per metus gimusių vaikų skaičius sumažėjo nuo 56,9 tūkst. iki 34,1 tūkst.) daugėja vaikų, įregistruotų pagal motinos pareiškimą: 2000 m. iš bendro ne santuokoje gimusių vaikų skaičiaus jie sudarė 69,8 proc., nors 1995 m. jų buvo 61,7 proc. Vadinasi, vis dažniau gimdo nuolatinio partnerio neturinčios ir nekohabituojančios moterys. Tai ypač akivaizdu kaimo vietovėse, kur beveik trys ketvirtadaliai nesantuokinių vaikų įregistruojami pagal motinos pareiškimą. Pažymėtina, kad nesantuokinių vaikų kaimo vietovėse gimsta pastebimai daugiau nei miestuose – atitinkamai 25,6 ir 20,7 proc. (2000 m. duomenys).

Taigi spartus ne santuokoje gimusių kūdikių skaičiaus didėjimas yra kitas svarbus nepilnų šeimų paplitimo veiksnys, būdingas pirmiausiai jaunesnio amžiaus kohortoms.

Kadangi einamosios demografinės statistikos duomenys nepateikia informacijos apie gyventojų šeiminių sudėtį, o 2001 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenys, išskyrus bendruosius rodiklius, dar nėra paskelbti, norėdami įvertinti šio paplitimo mastą toliau remsimės tyrimo „Lietuvos šeima ir gimstamumas“ duomenimis.

1 lentelė. Požiūris į vienišas motinas ir neregistruotas santuokas pagal amžių (proc.)

	Respondento amžius apklausos metu							Iš viso
	18–19 m.	20–24 m.	25–29 m.	30–34 m.	35–39 m.	40–44 m.	45–49 m.	
„Normalu, kad netekėjusi moteris turi vaiką“								
Vyrų								
Teiginiui pritaria	48,6	49,5	51,8	50,3	50,7	46,7	41,5	48,8
Nei sutinka, nei nesutinka	33,1	33,3	32,6	31,1	27,8	28,5	32,3	31,1
Teiginiui nepritaria	18,3	16,8	15,5	18,6	21,4	24,8	25,8	20,1
Moterys								
Teiginiui pritaria	51,2	62,8	58,4	52,2	53,8	54,4	45,5	54,6
Nei sutinka, nei nesutinka	35,1	23,1	27,0	27,9	25,4	25,4	26,7	26,7
Teiginiui nepritaria	13,4	14,1	14,2	19,9	20,8	20,2	27,7	18,6
„Ar gyvenant kartu nesusituokus galima tikėtis draugiškų santykių su kitais?“								
Vyrų								
Tikrai galima/galima	60,4	67,0	65,4	65,4	54,7	62,6		
Nei galima, nei negalima	31,2	18,7	20,2	20,2	23,6	21,8		
Negalima/tikrai negalima	8,4	13,6	14,0	14,0	20,8	15,1		
Moterys								
Tikrai galima/galima	55,8	61,4	61,9	61,9	49,3	58,0		
Nei galima, nei negalima	26,3	22,5	21,0	21,0	23,4	22,6		
Negalima/tikrai negalima	17,6	15,8	16,9	16,9	27,3	19,3		
„Ar gyvenant kartu nesusituokus galima tikėtis aplinkinių pritarimo?“								
Vyrų								
Tikrai galima/galima	29,2	38,4	38,9	38,9	29,9	35,4		
Nei galima, nei negalima	45,0	33,0	34,0	34,0	35,0	35,1		
Negalima/tikrai negalima	25,8	28,0	26,8	26,8	34,6	29,2		
Moterys								
Tikrai galima/galima	27,8	30,2	31,7	31,7	27,9	29,9		
Nei galima, nei negalima	37,8	36,4	35,5	35,5	31,3	34,9		
Negalima/tikrai negalima	34,6	33,2	32,4	32,4	40,8	35,0		

Šie duomenys rodo, kad 1995-aisiais trys ketvirtadaliai namų ūkių buvo branduolinės šeimos. Tarp jų 9,7 proc. sudarė socialinės šeimos (santuokinių/partnerių poros be vaikų), 78,1 proc. – biologinės šeimos (santuokinių poros su vaiku/ais) ir 12,2 proc. – nepilnos šeimos. Biologinėse šeimose gyveno maždaug vienodai moterų ir vyrų (atitinkamai 58,5 proc. ir 57,6 proc.), tuo tarpu nepilnoje šeimoje gyveno 10,7 proc. visų moterų ir tik 0,9 proc. vyrų.

Tarp jauniausių (18–19 metų) moterų vienišų motinų buvo nedaug – 1,1 proc., tačiau didėjant amžiui jų daugėjo: 20–24 metų grupėje – 4,6 proc., 25–29 metų – 9,7 proc., 30–34

metų – 10,8 proc., 35–39 metų – 14,9 proc., 40–44 metų – 16,3 proc. ir 45–49 metų – 16,2 proc. (Gimstamumas ir šeima: biografinis požiūris, 1999). Daugumos jauniausių (iki 24 metų) moterų nepilnos šeimos susiformavo joms sulaukus nesantuokinio vaiko, tuo tarpu vyresnėse amžiaus grupėse – dėl skyrybų arba sutuoktinio mirties.

Vienišų netekėjusių motinų daugiau buvo kaimo vietovėse (2,9 proc.) nei miestuose (1,5 proc.). Taip yra dėl to, jog kaimo gyventojai, kurių nemaža dalis neturi darbo ir gyvena iš socialinių pašalpų, neregistruoja faktinių santuokų pirmiausiai dėl ekonominių priežasčių. Tuo tarpu miestuose labiau paplitusios nepilnos šeimos, kurias sudaro išsiskyrusi moteris /našlė su vaikais (tokiose šeimose gyveno 9,1 proc. miesto ir 7,1 proc. kaimo moterų).

Tyrimas „Šeima ir gimstamumas“ parodė, kad matrimonialinės elgsenos pokyčiai aki-vaizdžiausi tarp jaunimo (pvz., beveik kas dešimta 1970–1975 metų gimimo kohortos moteris, sulaukusi 19 metų, jau turėjo gyvenimo su partneriu neregistruotoje santuokoje patirtį, tuo tarpu 40–44 metų moterų grupėje šis rodiklis siekė 1 proc.). Jaunimui buvo būdingos ir pačios liberaliausios nuostatos tiek kohabitacijos, tiek ir vaikų atžvilgiu (žr. 1 lentelę).

Galima teigti, jog populiarėjant alternatyvios partnerystės formoms ir mažėjant tradicinio šeimos instituto vaidmeniui visuomenėje ateityje neregistruotos santuokos, būdamos mažiau stabilios ir trumpalaikės, gali tapti dar vienu svarbiu nepilnų šeimų gausėjimo veiksmu.

Tyrimo metodai

Straipsnyje pateikiami Lietuvoje gyvenančių vienišų motinų kokybinio tyrimo duomenys*. 2001 m. lapkričio–2002 m. kovo mėnesiais buvo atlikta 10 giluminių interviu, trukusių nuo pusės valandos iki keturių valandų. Buvo apklaustos penkios išsituokusios moterys, dvi našlės, dvi netekėjusios, viena susituokusi, bet nuo atskirai vyro gyvenanti ir viena vaiką auginanti moteris. Atsižvelgiant į statistikos duomenis buvo siekiama proporcingai atrinkti visus vienišų motinų šeimų tipus, kad gauti rezultatai reprezentuotų reiškinį – nepilną šeimą, kurios galva yra moteris. Respondenčių amžius buvo nuo 21 iki 59 metų. Penkios moterys augino vieną vaiką, trys – du vaikus ir dvi – tris. Apklaustos moterys gyvena Vilniuje, Ukmergėje ir Pasvalyje. Atrankai buvo pasirinktas „sniego gniūžtės“ metodas.

Tyrimo gairės:

- išsiaiškinti vienišos motinos santuokinį statusą, vaikų skaičių bei amžių, kaip seniai ji viena jais rūpinasi;
- atskleisti vienišos motinos psichologinę savijautą bei požiūrį į santuoką (buvusią ir naujos sudarymo galimybes);
- nustatyti, su kokiais problemomis dažniausiai susiduria vienišos motinos (ekonominėmis, psichologinėmis, socialinėmis);
- išsiaiškinti, kokios paramos vienišos motinos sulaukia iš vaiko (–ų) tėvo, kokią paramą joms teikia valstybė, koks yra darbdavių ir bendradarbių požiūris į vienišas motinas, kokių problemų joms kyla darbe, ar joms teikiamos lengvatos;
- įvertinti, koks yra aplinkinių požiūris į vienišas motinas ir kokia būna pastarųjų reakcija sulaukus priekaištų, replikų ar, priešingai, pasiūlymų padėti;
- išsiaiškinti, ar pakankamai laiko vienišos motinos gali skirti vaikams; su kokiais problemomis jos susiduria auklėdamos savo vaikus, ar galėtų jų išvengti, jeigu gyventų pilnoje šeimoje;
- nustatyti, ar pakankamai daug laiko bei finansinių išteklių jos gali skirti savo reikmėms;
- įvertinti, kokios paramos vienišos motinos norėtų sulaukti labiausiai;
- išsiaiškinti, kokie vienišų motinų ateities planai, kaip jos vertina savo bei vaikų gyvenimą ateityje.

Tyrimo rezultatai ir jų aptarimas

Socialinės, psichologinės ir materialinės vienišų motinų problemos. Kiekvienos tyrime dalyvavusios moters interviu – tai išsamus ir nuoširdus savo gyvenimo istorijos pasa-

* Interviu atliko ir jų rezultatus apibendrino Vilniaus universiteto sociologijos bakalaurė Inga Krivaja.

kojimas, kuriame atsispindi jos fizinė ir dvasinė savijauta, asmeninė patirtis ir kasdienio gyvenimo problemos. Apibendrinus interviu medžiagą* galima teigti, jog asmeninių išgyvenimų bei susiklosčiusios padėties vertinimas visų pirma priklauso nuo vienišų motinų santuokinio statuso. Tai ypač akivaizdu kalbant apie gyvenimo nepilnoje šeimoje pradžią ir santykius su aplinkiniais.

Našlės vienišos motinos dalia užgriūva skaudžiausiai. Jos patiria didelę psichologinę traumą, susijusią su vyro netektimi:

Virginija (našlė, 39 metai, turi sūnų, medikė): „... iš pradžių tai buvo labai sunku, tai toks pergyvenimas...“. Marija (našlė, 54 metai, turi 2 dukteris, pardavėja): „... ant tiek buvo sunku, kad mes negalėdavom net namie būti. Mama mus išvežė į kitą rajoną (...) Tai turbūt psichologinė ta padėtis sunkiausia“.

Nors visos tyrime dalyvavusios išsituokusios moterys buvo skyrybų iniciatorės ir teigė sunkiai tai išgyvenusios [Vida (išsiskyrusi, 40 metų, turi du sūnus, mokytoja): „O iš pradžių tai tas psichologinis smūgis buvo didelis, nes vis tiek gyveni su žmogum, atrodo (...) Juk kiekviena moteris tikriausiai įsitikinusi, kad čia amžiams, kad čia bendra bus kažkas“], dalis jų sakė, kad ne psichologinės, o materialinės problemos yra pačios svarbiausios nuo pat „savarankiško“ gyvenimo pradžios [Genutė (išsiskyrusi, 40 metų, turi sūnų, bedarbė): „... tos stiprybės šiaip dar gali rasti, bet kai žiūri, kad piniginių nėra pinigų ir apskritai nieko padaryt negali, tai tada žmogus būna psichologiškai labai sužlugdytas“]. Tačiau visais atvejais prisimenant ankstesnį gyvenimą su buvusiu sutuoktiniu pabrėžiama įgyta nepriklausomybė ir ramybė namuose:

Janina (išsiskyrusi, 59 metai, turi du sūnus ir dukrą, mokytoja): „Ramybė namuose... Kaip ten bebūtų, bet nėra to triukšmo, nėra... Ir vaikai ramiai miegot gali, ir aš pati – nebereikia galvoti – girtas ar negirtas, kur guli...“. Zita (išsiskyrusi, 40 metų, turi dukrą, dirba kavinėje): „Ogi, kai pareini niekas tau neūžia ... ar tu 10 minučių pavėlavai“.

Moterys, kurios nebuvo ištekėjusios, kitaip nei išsituokusios arba moterys našlės, nepatiria psichologinės traumos (respondentės pabrėžė norėjusios vaikų ir sąmoningai apsisprendusios nesulaukus partnerio paramos vis tiek juos auginti), tačiau iš pat pradžių jaučia neigiamą aplinkinių nuostatą:

Jolanta (netekėjusi, 21 metai, turi sūnų, studentė): „I ištekėjusią ar išsiskyrusią biški kitaip žiūri, negu kad viena augini. O kai dar nežinomas to vaiko tėvas (...) Iš pradžių gėda būdavo išeit net į gatvę, slėpdavaus kiek galėjau (...) Namuose tai buvo tragedija pasaulinė. Trečias pasaulinis karas. Ką žmonės pasakys?“. Vilma (netekėjusi, 30 metų, turi tris sūnus, teisininkė): „Čia yra provinciališka nuomonė – vieniša motina. Man iš tikrųjų jų visų gaila, kurie mane aptarinėja... Taip, dažnai šneka, nes nežino, iš kur... Jiems įdomu, bet nediršta klausti“.

Apklaustųjų nuomone, mūsų visuomenės požiūris į išsiskyrusias moteris, palyginti su netekėjusiomis motinomis, yra daug palankesnis, o našlėms aplinkiniai paprastai reiškia užuojautą ir teikia paramą [Marija: „Aš skaitau, kad našlės statusas yra geriausias iš visų minėtų. Vis tiek į našlę žiūrima daug rimčiau, daug pagarbiau negu išsituokusią... gal tai jos pačios kaltė (...) O tų vienišų merginų ar moterų gyvenimas irgi sudėtingas“; Rita (išsiskyrusi, 40 metų, turi sūnų ir dukrą, virėja): „Našlė turi didesnę pagarbą. O išsituokusi tai jau kažkuo pati kalta“]. Tačiau visos respondentės pabrėžė, kad, nepaisant šių skirtumų, į visas vienišas motinas žiūrima kaip į „kitokias“, gyvenančias priimtų socialinių normų neatitinkančių, neįvertintą gyvenimą:

Vida (išsiskyrusi): „Užtat iškart save riboji. Niekad nebėjau ten, kur yra, pavyzdžiui, žinai, kad bus susirinkę poromis (...) Lyg kaltę jaustum, kad esi tokia, o ne kitokia (...) Iškart ... draugų ratas susiaurėja“; Marija (našlė): „Nu kai viena lieki gal kai kurie tik pradeda kitaip žiūrėt, gal koks pavydas atsiranda, kitos moterys gal savo vyrų pradeda pavydėt (...) Tas normalus gyvenimas taip staigiai nutrūko, o kito negalėjai pradėt“.

Beveik visos tyrime dalyvavusios moterys teigė, jog viešoji nuomonė yra negailestinga sutuoktinio neturinčių moterų atžvilgiu (vyras ir jo užimama padėtis iki šiol laikomi itin svarbiais moters socialinio statuso rodikliais). Dėl to dauguma apklaustųjų gyvena gana uždara gyvenimą, bendrauja su šeimos nariais, giminėmis ir artimiausiais draugais. Beveik visas laisvas laikas skiriamas vaikams [Jolanta: „...vaikas yra vaikas (...) Daug apriboja. Laisva-

* Tekste pateikiama interviu kalba netaisyta.

laikį apriboja”; Vilma: „Nieko sau nelieka. Man dėl to kartais depresija gali kilti, kad aš nespėju nieko pasidaryti”, o materialinių išteklių stoka riboja moterų galimybes turiningai praleisti itin retas poilsio valandas:

Genutė (išsiskyrusi, 40 metų, turi sūnų, bedarbė): „... pirmiausia nėra galimybių spektaklių pažiūrėti”; Janina (išsiskyrusi): „Būtų ten gerai kur nors ir pailsėt, išvažiuot būtų gerai, bet tai čia tik svajonės”; Virginija (našlė): „Aš tai vis svajoju, jeigu turėčiau laiko, knygų kiek perskaityčiau (...) Nu ko, visko norėtusi, ir pakeliaut norėtusi, bet čia tik svajonės, kadangi tam nėra pinigų”.

Būtina pabrėžti, jog vienišos motinos ne kartą minėjo materialines problemas. Vienos jas apibūdindavo kaip pagrindines, kitos – kaip ne pačias svarbiausias, tačiau taip pat svarbias jų šeimos gyvenimui. Bene dažniausiai finansinių išteklių stoka skundėsi išsiskyrusios moterys, pirmiausiai pabrėždamos, kad buvę sutuoktiniai joms visai nepadeda arba remia epizodiškai, atsakomybę už vaikų išlaikymą užkraudami ant motinos pečių:

Vida: „Iš pradžių būdavo koks rūbas nupirktas, bet tai vienetais, senais laikais, kai da jis pats gerai gyveno. O kai jis dabai išvis nebegyvena gerai, nebėr iš vis paramos (...) Aš ten iš jo teistis, skolom lįst didžiulėm, bet... jeigu žmogus pats nejaučia pareigos – per prievartą mielas nebūsi”; Genutė: „bet būdavo taip, gal kada duodavo, gal kokį mėnesį ir neduodavo, bet aš jo niekada nieko neprašiau, niekada. Nu taip, o taip viena ir ištempiau”; Zita: „Nu apie alimentus tai nėra net šnekos...”; Rita (išsiskyrusi, 40 metų, turi sūnų ir dukrą, virėja): „Alimentams aš nepadaviau, tris metus jis man nemokėjo...”; Rūta (išsiskyrusi, 40 metų, turi sūnų ir dukrą, teisininkė): „Nei lito nepasiūlė. Nei gimtadieniams nieko”; Zita: „...apie alimentus tai nėra net šnekos... džiaugiasi, kad 18 metų sulaukė ir nebereik (...) kol nebuvo aštuoniolikos, sakė „ko tu nesiteisi?”.

Visos išsituokusios moterys teigė, kad valstybė jų neremia arba labai mažai remia:

Vida: „Niekada. Sakytum, aš neturiu, nėra vaikams tėvo, – tada aš gaučiau”; Janina: „Nu tai kad iki pilnametystės tas pajamų mokestis būdavo keliais litais mažesnis. O daugiau, tai nieko”; Genutė: „Ne... ten buvo įstatymas toks, kaip išsituokusiai pajamų mokestis kažkoks mažesnis būdavo. Tai va, kaip viena auginanti, kai išsituokiau, susitvarkiau dokumentus, tai kiek ten, kapeikos, gal buvo 10 rublių lengvata kokia”.

Našlės ekonominius sunkumus minėjo ne taip dažnai, tačiau ir jos valstybės paramą vertina kaip nepakankamą [Virginija: „Nu tai va, 118 ir 55 centai, arbatpinigiai, kaip aš sakau”; Marija: „Nu kiek ten tada buvo – 50 rublių, bet ir tai buvo paspirtis nors šiek tiek”]. Neteikėjusios vienišos motinos pabrėžė, kad jos iš valstybės jokios paramos negauna, išskyrus tai, kas priklauso visoms mažamečiams vaikams auginančioms moterims:

Jolanta: „Nu tą motinystės 93 litus ir viskas... Jo, už butą dar šildymas pigesnis, bet tik dėl to, kad gyvenam žemiau skurdo ribos”; Vilma: „Iš valstybės aš negaunu absoliučiai nieko. Išskyrus tuos 90 litų, kuriuos moka absoliučiai visoms. Auginančioms vaikams iki 3 metų. Va tokia valstybės parama mėnesiui, tai yra baisus dalykas. Aš neįsivaizduoju, kaip moterys gyvena gaudamos tokią paramą? Ir koks yra valstybės paskatinimas gimdyti vaikus. Tai yra baisu. Aš tai turiu darbą normalų...”.

Visų apklaustųjų nuomone, materialiniai nepritekliai skaudžiausiai atsiliepia vaikams, kurių gyvenimo sąlygos ir išsilavinimo galimybės dažnai yra prastesnės nei tų, kurie turi abu tėvus. Todėl respondentės nediskutavo dėl to, kad vaikai turėtų augti pilnoje šeimoje:

Marija: „Taigi turbūt aš negaliu abiejų atstoti kai kuriais atvejais. Šeimai reikia abiejų, būtinai abiejų”; Vida: „Bet aišku kažkoks diskomfortas visur (...) jeigu turi tėvą kaip pavyzdį, tai bus labai geri santykiai...”; Jolanta: „Aš žinau, kad vaikui reikia vyro”; Virginija: „... vienai vaiką auginti yra sunku. Visom prasmėm. Vis tiek atsakomybė yra tau. Tu turi didelę atsakomybę”.

Jos teigė jaučiančios ir nuolatinį aplinkinių „spaudimą” kurti naują šeimą. Nors nė viena moteris nepasakė, kad nenorėtų turėti artimo draugo, savęs verto sutuoktinio ir paramos, skaudi gyvenimo patirtis sulauko nuo šio žingsnio (tai pasakytina apie išsituokusias ir netekėjusias vienišas motinas):

Zita: „Nu ką, norėtusi... Gal ir norėtusi, bet antrąkart tokio kryžiaus ant savo galvos nenorėčiau”; Jolanta: „Bet kad ženytis vien tam, kad vyrą turėčiau... tai nenoriu”; Genutė: „Aš skaitau, kad tokia šeima, antrąkart ištekęs, labai retai būna tokia šeima, kokia jinai turėtų būti”; Vilma: „O aš savo akiračy... nesutikau tokio, su kuriuo norėčiau (...) Aš iš vis vyriškos lyties atstovuose nebematau žmogiškumo”.

Našlės geriau vertina naujos santuokos galimybę, tačiau pirmiausia atsižvelgia į vaikų interesus:

Virginija: „Taip taip taip... taip, ir pagalvoju, ir... Bet, pavyzdžiui, dabar – tikrai ne (...) ir dar, kaip reaguos sūnus”; Marija: „Pagalvot pagalvodavau (...) Visad derinau su vaikais, man visų pirma buvo

vaikai"; Janina: „Nežinau, ar taip tas vyras reikalingas, matyt, kad vaikai, reiškia, lieka antram plane (...)”.

Vienišų motinų vaikai. Gyvendami nepilnoje šeimoje vienaip ar kitaip nukenčia vaikai. Ypač sunkiai jie išgyvena tėvų skyrybas. Tai kartą interviu metu pabrėžė išsituokusios respondentės [Vida: „sūnus akytėm atmerkto miegodavo, kokia jam buvo trauma, kai išėjo”; Genutė: „Aš sakau... tu turi tėvelį, tik tiek, kad jis nepanorėjo gyvent su tavimi (...) Ach, kaip atgijo tas vaikas...”]. Tyrime dalyvavusių netekėjusių moterų vaikai dar maži, ikimokyklinio amžiaus, tačiau jos minėjo, kad pats tėvo buvimo faktas vaikams yra labai svarbus, todėl ateityje jie susidurs su šia problema [Jolanta: „Aišku, bus skaudu, kai vaikai kalbės „mes su tete buvom ten, o mes ten”, o jis nežinos, kas tas tetė”].

Norėdamos kompensuoti tėvo nebuvimą šeimoje vienišos motinos stengiasi skirti savo vaikams kuo daugiau laiko ir dėmesio, tačiau ne visada yra pajėgios tai padaryti – visų pirma jos turi rūpintis pragyvenimu, spręsti nuolat kylančias buitines problemas:

Genutė: „Ne, aš jau viską, aš manau, kad aš daugiau jau to laiko ir nebeturėjau... Aš augindama stengiausi, kad jis turėtų nors elementariai tai, ką kiti vaikai turi”; Janina: „...kur su vaikais bendrauji dviese ir kur viena bendrauji (...) Mažai, mažai laiko lieka pabendrauti”; Žita: „Esi priverstas dirbti tiek, kad išsilaikyt (...) stengies, nu, žinoma, kad stengies, bet atšalimas gaunas, kai atpranti (...) iš viso per savaitę kitąkart tik du kartus susitinki – iš ryto, Vienuoliktą valandą parvažiuoji – jau miega”; Virginija: „... o mano vaikas auga vienas”; Vilma: „Aš manau, kad nepakankamai laiko galiu jiems skirti, labai mažai”; Marija: „Tai aišku, trūkumą jaučiau ir vaikai jautė. Mano darbas buvo nuo iki. Negalėjau bet kada su jomis būti”.

Visų interviu metu buvo akivaizdu, kad vaikai – pati svarbiausia vertybė vienišų motinų gyvenime, vardan jų aukojami asmeniniai poreikiai, su vaikais siejamos moterų viltys ir ateities planai:

Janina: „Nežinau, ar taip tas vyras reikalingas, matyt, kad vaikai, reiškia, lieka antram plane (...)”; Vida: „... pirmiausia dėmesys į juos (...) Gal būčiau daugiau pasiekus”; Janina: „... pirmoj eilėj apie vaikus galvoju. O šiaip sau – ...kaip yra, taip gerai”; Genutė: „Nu aš sau nesu reikli ... aplama”; Vida: „Man baisu pagalvot, kai vaikai išeis, nes labai daug aš jiems skyriau. Man tai bus didelė trauma, aišku, nes aš įpratau visą savo gyvenimą organizuot per juos”; Rūta: „Man baisu, dukrą teks išleisti mokyti, tik nežinau iš ko... O sau, tai kas čia baisaus, kad savo ir nebeturėsiu gyvenimo...”; Marija: „Visada derinau su vaikais, man visų pirma buvo vaikai”.

Nepilna šeima ir tėvas. Nors tyrimas buvo nukreiptas į vienišų motinų šeimas ir jose atsirandančias problemas, neišvengiamai kilo tėvo vaidmens tokiose šeimose klausimas. Kaip jau buvo minėta, nė viena išsiskyrusi moteris nepasakė, kad buvęs sutuoktinis/vaikų tėvas materialiai išlaiko savo vaikus arba padeda susidoroti su atsirandančiais ekonominiais sunkumais (visos teigė pačios sprendžiančios šias problemas). Kita vertus, nors interviu metu nebuvo pasakyta, kad moterys draudė savo vaikams bendrauti su tėvais, retas juos po ištuokos prisiminė ar aplankė [Genutė: „O paskui, kai tas vaikas jau pradėjo eit į mokyklą, tada jau jis reikalingas pasidarė”; Rūta: „O jau kiek metų dukros net su gimtadieniu nepasveikina”; Vida: „Žinai, tiek metų... Vaikai atpratę ir visa kita. Jis nebemoka bendrauti su vaikais”]. Netekėjusios moterys pabrėžė, kad jų buvę partneriai apskritai nenori pripažinti savo tėvystės:

Vilma: „Nu ir taip... užgimė vaikas, tai jam net neįdomu. Bet nežinau, ar ta baimė prieit prie manęs, aš nežinau. Bet aš savęs neįsivaizduoju, kaip galima numesti vaiką?”; Jolanta: „Žino. Bet jis jo nenorėjo. Turbūt ir dabar nenori, jei nesirodo. Jei norėtų tai gal pasirodytų karts nuo karto vis tiek...”.

Galima teigti, jog visų apklaustųjų (išskyrus našlių) vyrams būdinga atsakomybės už savo vaikus ir buvusią šeimą stoka. Taip buvo kalbama ir apie tuos, kurių asmeninis gyvenimas arba karjera nesusiklostė sėkmingai, ir apie tuos, kurie sukūrė naują šeimą ar sėkmingai save realizavo profesinėje sferoje. Netgi įvertinant tai, jog ne visos vienišos motinos galėjo išlikti pakankamai objektyvios savo buvusių sutuoktinių/partnerių atžvilgiu, vis dėlto galima teigti, jog ši apklausa patvirtino ankstesnių sociologinių tyrimų išvadas. Tarptautinio tyrimo „Lietuvos šeima ir gimstamumas” duomenimis, jau nuo pat vaikų gimimo atsakomybė už juos daugelyje šeimų priskiriama motinai: pilnose (branduolinėse) šeimose prižiūrint bei auklėjant vaikus dalyvauja tik kas antras tėvas (Kanopienė, 1997, p. 168–188). Tai, kad tėvai retai bendrauja su vaikais, tiesiogiai neprižiūri kūdikių ar ikimokyklinio amžiaus vaikų, paprastai aiškinama bei pateisinama šeimos maitintojo vaidmeniu, kuris iki šiol mūsų visuomenėje tra-

diciškai priskiriamas vyrams (Kanopienė, 2000, p. 83–91). Kaip matyti, pastarieji šį vaidmenį labai dažnai sieja tik su santuoka: iširus šeimai tėvo pareigos bei atsakomybė „pamiršamos“.

Išvados

Nuo 1990-ųjų pradžios Lietuvos demografinėje raidoje išryškėjo svarbūs pokyčiai, kurie liudija gyventojų matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos bei vertybinių nuostatų kaitą: du kartus sumažėjo per metus registruojamų santuokų, padaugėjo skyrybų (2000 m. 100-ai įregistruotų santuokų teko net 64,6 ištuokos), ypač padaugėjo nesantuokinių vaikų: iki dešimto dešimtmečio pradžios ne santuokoje gimdavo 6–7 proc. vaikų, o pastaraisiais metais – daugiau nei penktadalis (2000 m. – 22,6 proc.). Tiesioginis šių procesų padarinys – spartus nepilnų šeimų gausėjimas.

Tyrimo „Lietuvos šeima ir gimstamumas“ duomenimis, dešimto dešimtmečio viduryje nepilną šeimą turėjo dešimtadalis (10,7 proc.) 18–49 metų moterų (0,9 proc. to paties amžiaus vyrų). Daugumos jauniausių (iki 24 metų) moterų nepilnos šeimos susiformavo joms sulaukus nesantuokinio vaiko, tuo tarpu vyresnėse amžiaus grupėse – dėl skyrybų arba sutuoktinio mirties. Vieniųjų netekėjusių motinų daugiau buvo kaimo vietovėse nei miestuose, kur labiau paplitusios nepilnos šeimos, kurias sudaro išsiskyrusi moteris/našlė moteris su vaikais (tokiose šeimose gyveno 9,1 proc. miesto ir 7,1 proc. kaimo moterų). Matrimonialinės elgsenos pokyčiai akivaizdžiausi tarp jaunimo. Jauniems žmonėms būdingos ir pačios liberaliausios nuostatos tiek kohabitacijos, tiek ir nesantuokinių vaikų atžvilgiu. Tikėtina, jog populiarėjant alternatyvios partnerystės formoms ir mažėjant tradicinio šeimos instituto vaidmeniui visuomenėje ateityje neregistruotos santuokos, būdamos mažiau stabilios ir trumpalaikės, gali tapti dar vienu svarbiu nepilnų šeimų gausėjimo veiksniu.

2001–2002 m. atlikto kokybinio tyrimo (giluminių interviu su dešimčia vienišų motinų) duomenys rodo, kad nepilnomis šeimoms pačios aktualiausias yra ekonominės problemos: buvę sutuoktiniai (vaikų tėvai) jų finansiškai neremia arba teikia labai menką, dažniausiai epizodinę pagalbą. Valstybės parama kiek svarbesnė našlių šeimose, tuo tarpu išsituokusios ir netekėjusios motinos jos praktiškai negauna. Asmeniniai išgyvenimai ir susiklosčiusios padėties bei santykių su aplinkiniais vertinimas visų pirma priklauso nuo vienišų motinų santuokinio statuso: apklaustųjų nuomone, visuomenės požiūris yra palankus tik našlių atžvilgiu. Respondenčių patirtis liudija, kad į visas vienišas motinas žvelgiama kaip į „kitokias“, gyvenančias priimtų socialinių normų neatitinkančią, nevisavertį gyvenimą.

Visos tyrime dalyvavusios moterys teigė, kad vaikai turėtų augti pilnoje šeimoje, tačiau atsižvelgdamos į skaudžią asmeninio gyvenimo patirtį labai skeptiškai vertina galimybę dar kartą kurti šeimą. Vaikai – pati svarbiausia vertybė vienišų motinų gyvenime. Siekdamas kompensuoti tėvo nebuvimą šeimoje jos stengiasi jiems skirti kuo daugiau laiko ir dėmesio. Apklausa patvirtino ankstesnių sociologinių tyrimų išvadas, jog nuo pat vaikų gimimo atsakomybė už juos daugelyje šeimų priskiriama motinai, tėvui paliekant tik tradicinį „šeimos maintintojo“ vaidmenį, kuris paprastai siejamas su santuoka.

* Aptariant vaikų ir tėvų tarpusavio teises ir pareigas naujame Civiliniame kodekse, įsigaliojusiam nuo 2001 m. liepos 1 d., pabrėžiama abiejų tėvų atsakomybė už savo vaikų auklėjimą, jų pareiga proporcingai savo turbinei padėčiai teikti materialinį išlaikymą savo nepilnamečiams vaikams, sudaryti jiems sąlygas mokytis iki įstatymuose nustatyto amžiaus, rūpintis jų sveikata ir moraliniu ugdymu. Trečiosios knygos „Šeimos teisė“ dvylikto skyriaus antrajame skirsnyje numatyta, kad nepilnamečių vaikų tėvai, nutraukdami santuoką bendru sutarimu arba pradėdami gyventi atskirai, sudaro sutartį, kurioje numato tarpusavio pareigas materialiai išlaikyti savo nepilnamečius vaikus, taip pat tokio išlaikymo tvarką, dydį ir formas. Šią sutartį tvirtina teismas. Jeigu nepilnamečio vaiko tėvai (ar vienas iš jų) nevykdo pareigos išlaikyti savo nepilnamečius vaikus, teismas išlaikymą priteisia pagal vieno iš tėvų ieškinį.

LITERATŪRA

1. **Bak M.** Everyday Life in Lone Mother Families. The Danish Case. – Paper for seminar „Current European Research on Lone Mothers”. – Göteborg University, April 1998.
2. **Demografinės** tendencijos 1990–2000 metais. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2001.
3. **Fertility** and family surveys in countries of the ECE region. Standard country report. Lithuania (by V. Stankūnienė, M. Baublytė, V. Kanopienė and S. Mikulionienė). – New York and Geneva: United Nations, 2000.
4. **Gimstamumas** ir šeima: biografinis požiūris. – Vilnius: LFSI, 1999.
5. **Kanopienė V.** Darbas ir šeima: vaidmenų pasidalijimas // Šeima ir gimstamumas Lietuvoje. – Vilnius: LFSI, 1997.
6. **Kanopienė V.** Darbo pasidalijimas šeimoje // Feminizmas, visuomenė, kultūra (straipsnių rinktinė). – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2000.
7. **Knoll T.** Not a Piece of Cake: Ambivalence about Female-headed Families. – Lund dissertations in sociology. – Lund: Lunds University, 1995.
8. **Mitrikas A.** Šeimų socialinė–ekonominė būklė // Šeima ir gimstamumas Lietuvoje. – Vilnius: LFSI, 1997.

THE SITUATION OF LONE MOTHERS' IN LITHUANIA. SOCIAL, ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC ASPECTS

Assoc. Prof. Dr. Vida Kanopienė

Law University of Lithuania

Summary

Since the beginning of the 1990s the new trends in the matrimonial behaviour and formation of the families were revealed in Lithuania: the rapid diminution of marriages and the growth of divorce rates, the noticeable increase of the number of the illegitimate births. The spreading of the lone mothers families in the country is a direct consequence of these processes. According to the data of the international survey „Fertility and family in Lithuania”, more than 10 per cent of the women aged 18-49 bring up their children without a spouse or partner. The families of young women are formed in the result of the birth of the illegitimate child while majority of those older than 24 are divorced or widows. Lately cohabitation is becoming very popular among the youngest cohorts, therefore the consensual unions, being not stable and not lasting for a longer time, can also become an important determinant of the increase of lone-parent families in the future.

The findings of qualitative survey, carried out in 20012-2002 (ten in-depth interviews with lone mothers - previously not married, divorced and widows - were conducted) show that economic problems are the most urgent to one-parent families: in most cases they are neither supported by the father of the children nor receive any assistance from the state. The evaluation of the personal experience and the present state of affairs depend upon the marital status of lone mother: public opinion is favourable only towards widows while the others very often experience the negative attitude of the surrounding. The lone mothers are treated as „different”, leading the inferior and inadequate to the social norms way of life.

All women under survey have stressed the role of father for children and were trying their best to compensate the absence of both parents in the family. However, they were very pessimistic towards the prospects of the new marriage and emphasised the interests of children as the main priority. The investigation has confirmed the results of the previously conducted surveys that in many Lithuanian families the mothers are responsible for the upbringing and care of the children while the primary role of the fathers' is that of a bread winner of the family. However, this role is conducted only within the marriage.

Keywords: one-parent family, lone mother, matrimonial behaviour, qualitative sociological survey, social-psychological and economical problems